
УДК 930.2:94(477)«1900/1914»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Slozkin>

Maksym Slozkin

PhD student, Department of Archaeology, Special Historical and Legal Disciplines, Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilskiy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2642-1642>

e-mail: maximslozkin@gmail.com

Bibliographic description of the article: Slozkin, M. (2025) Ukrainian peasantry and imperial autocracy in the public discourse of Right-Bank Ukraine at the beginning of the 20th century. *Ukrain-skyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 36, 69–81. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Slozkin>

UKRAINIAN PEASANTRY AND IMPERIAL AUTOCRACY IN THE PUBLIC DISCOURSE OF RIGHT-BANK UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Abstract. The purpose of the article: to clarify the features of the reflection of the image of imperial power in the peasant consciousness at the beginning of the 20th century, to analyze the ambivalence of this perception in the context of manipulative strategies of the autocracy.

The scientific novelty of the publication lies in the fact that for the first time in historical science it clarifies the features of the perception of the image of imperial power by the Ukrainian peasantry at the beginning of the 20th century, which was characterized, on the one hand, by a loyal attitude towards the emperor, and on the other hand, by criticism of the actions of the autocracy in the context of the intractability of the land issue.

Conclusions. The loyal sentiments of the Ukrainian peasantry were largely a product of Russian imperial policy, which through the Orthodox Church, education and monarchical organizations formed an illusory belief in the “good tsar” and his “fatherly care”. In reality, the declared paternalistic model of relations between the authorities and the peasants did not have any real embodiment. Growing disappointment with the autocracy’s policies led to a reorientation of peasant hopes towards the State Duma, which was seen as the only institution capable of implementing agrarian and social reforms. Its dissolution caused a wave of discontent, which deepened the social crisis in the countryside and contributed to the radicalization of the peasantry, which resulted in mass agrarian uprisings.

Keywords: Ukrainian peasantry, interethnic relations, Russian authorities, Right-Bank Ukraine, periodical press, everyday life, interaction with authorities, public discourse, the beginning of the 20th century.

Максим Сльозкін

аспірант кафедри археології, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2642-1642>

e-mail: maximslozkin@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Сльозкін М. Українське селянство та самодержавство в публічному дискурсі Правобережжя на початку ХХ ст. *Український селянин*. 2025. Вип. 36. С. 69–81. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Slozkin>

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО ТА САМОДЕРЖАВСТВО В ПУБЛІЧНОМУ ДИСКУРСІ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Анотація. Мета статті: на основі архівних джерел та матеріалів періодичної преси з'ясувати особливості відображення образу імперської влади в селянській свідомості на початку ХХ ст. Дослідження спрямоване на аналіз амбівалентності зазначеного сприйняття, а особлива увага акцентується на маніпулятивних стратегіях російського самодержавства.

Наукова новизна публікації полягає в тому, що у ній вперше в історичній науці з'ясовано особливості сприйняття образу імперської влади українським селянством на початку ХХ ст., що характеризувалося, з одного боку, вірнопідданським ставленням до імператора, а з іншого – критикою дій самодержавства в контексті невирішуваності земельного питання.

Висновки. Вірнопідданські настрої українського селянства значною мірою були продуктом російської імперської політики, що через православну церкву, освіту та монархічні організації формувала ілюзорну віру в «доброго царя» та його «батьківську опіку». Насправді ж декларована патерналістська модель взаємин між владою та селянами

не мала жодного реального втілення. Зростаюче розчарування політикою самодержавства зумовило переорієнтацію селянських сподівань на Державну думу, яку вбачали єдиною інституцією, здатною втілити аграрні та соціальні реформи. Її розпуск викликав хвилю невдоволення, що поглибило соціальну кризу на селі та сприяло радикалізації селянства, котра вилилася у масові аграрні виступи.

Ключові слова: українське селянство, міжнаціональні відносини, російська влада, Правобережна Україна, періодична преса, повсякдення, взаємодія з владою, публічний дискурс, початок ХХ ст.

Постановка проблеми

Українське селянство на початку ХХ ст. позначалося своєрідною амбівалентністю, а образ влади у середовищі селянства вибудовувався у системі «подвійних координат». З одного боку, селяни декларували свої вірнопідданські почуття та підтримку імперської влади. З іншого – у публічній площині дедалі частіше озвучувалося невдоволення селян владою і її аграрною політикою та демонструвалася радикалізація настроїв на селі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема соціальних взаємин на селі належить до однієї із найбільш вивчених тем сучасної історичної науки. Взаємодію українських селян із представниками російської влади та імперську політику, проваджену щодо українського населення досліджено в монографіях В. Шандри¹, М. Щербак та Н. Щербак², З. Священко³. Участь українських селян в органах місцевого самоврядування ґрунтовно з'ясовано в працях І. Верховцевої⁴, А. Касяна⁵, К. Білої^{6,7}. Вивченням ментальних та соціокультурних особливостей українського селянства займалися Ю. Присяжнюк⁸, О. Михайлюк⁹, В. Лозовий¹⁰. Взаємодію українських селян із землевласниками та етносоціальні аспекти дослідили Т. Тхоржевська¹¹, І. Фареній¹², Н. Ковальова¹³. Вплив чуток на сприйняття українським селянством російського імператора з'ясували О. Федьков¹⁴, М. Комова¹⁵, А. Гаук¹⁶, І. Якимчук¹⁷.

Проте, питання амбівалентного ставлення українського селянства до самодержавної влади у публічному дискурсі Правобережної України на початку ХХ ст. залишається майже не висвітленим. Більшість учених концентрують власні дослідження на матеріальних, соціально-політичних, культурних та ментальних аспектах життя селян, оминаючи порушену нами проблему.

1 Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ - початок ХХ століття. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2005. С. 331–339.

2 Щербак М., Щербак Н. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Київ, 1997. С. 30–38.

3 Священко З. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку ХХ ст. Умань, 2012. 343 с.

4 Верховцева І. Повстали громади: самоврядування селян у Російській імперії в умовах суспільно-політичних потрясінь початку ХХ ст. *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 18–27.

5 Касян А. Волосні сходи Правобережної України в пореформлений період. *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 36–40.

6 Біла К., Бабюк Д. Обличчя влади на селі: візуальний образ керівників селянського самоврядування на українських теренах (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Український історичний журнал*. 2024. № 6. С. 128–148.

7 Біла К. Фінансове забезпечення службовців апарату селянського самоврядування на Правобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Український селянин*. 2023. Вип. 30. С. 5–14.

8 Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: монографія. Черкаси: Вертикаль, 2007. С. 337–339.

9 Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси: монограф. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. С. 204–208.

10 Лозовий В. Вплив ментальних та соціокультурних особливостей українського народу на державотворчі процеси в період національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). *Актуальні питання державотворення та захисту прав людини в Україні*. 2015. Вип. 2. С. 152–160.

11 Тхоржевська Т. Образи держави і влади в уявленнях українського селянства. *Емінак*. 2016. №1 (14). С. 81–85.

12 Фареній І. Селянська революція в Наддніпрянській Україні перших десятиліть ХХ ст.: етнокультурні аспекти. *Вісник Черкаського університету. Серія: історичні науки*. 2022. № 2. С. 93–107.

13 Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. Дніпропетровськ: ЛРА, 2016. 368 с.

14 Федьков О. Чорносотенці і чулки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності початку ХХ ст. *Молода нація*. 2004. №4. С. 18–19.

15 Комова М.В. Аналіз чуток як інструменту соціальних комунікацій в історичному контексті. *Обрії друкарства*. 2024. № 1 (15). С. 88–101.

16 Гаук А. Чулки як інструмент соціальної взаємодії та політичного впливу в підросійській Україні на межі ХІХ–ХХ ст. *Українські історичні студії*. 2025. №18(60). С. 72–81.

17 Якимчук І.В. Архаїзми селянської свідомості в умовах модернізації суспільства підросійської України крізь призму чуток. *Література та культура Полісся*. 2012. Вип.69. С. 78–89.

Мета статті

Мета публікації полягає у тому, щоб на основі архівних джерел та матеріалів періодичної преси з'ясувати особливості відображення образу імперської влади в селянській свідомості на початку ХХ ст. у контексті соціально-політичних реалій доби. Дослідження спрямоване на аналіз амбівалентності зазначеного сприйняття, а особлива увага акцентується на маніпулятивних стратегіях російського самодержавства.

Виклад основного матеріалу

На початку ХХ ст. малоземельне та безземельне селянство Правобережної України перебувало в економічній залежності від землевласників, тривалий негативний досвід перебування під управлінням яких викликав в української людної глибоко вкорінені відчуття ворожості¹⁸.

Негативне сприйняття українцями влади поміщиків спонукало до пошуку «захисника-покровителя», здатного вберегти хліборобське населення від економічного засилля землевласників та орендарів. Таким покровителем поставав самодержавний цар, якого вважали «своїм», «одновірцем». Міф про «царя-помазаника Божого» поєднувався із вірою у те, що він був «добрим батьком», єдиним хто має волю справедливо вирішити земельне питання¹⁹.

«Приговори» та звернення до царя часто приймалися хліборобами у публічній площині, під час волосних сходів чи інших зібрань. Як зазначалося на сторінках петербурзького місячника «Русское богатство», селяни були переконані, що «зовсім скоро» цар запровадить «нові порядки», згідно з якими вся земля буде передана в селянські руки. Затримка ж очікуваних змін, на їх думку, відбувалася суто через амбіції панів-землевласників, які усіма засобами перешкоджали імператору²⁰. Серед використовуваних селянами звертань можна виокремити такі: «єдиний наш захисник та покровитель», «істинний заступник народу нашого», «верховний заступник землі руської від усіляких безпорядків», «милостивий благодійник нашого селянства» тощо^{21,22}.

Подібні вірнопідданські висловлювання, як влучно зауважив В. Доманицький, були «наслідком рабства», тобто проявом тривалої соціальної залежності, перебуванням під соціально-адміністративним гнітом. Такий стійкий досвід, зі слів автора, сприяв тому, що «селянська душа за людину себе не вважала»²³. Насправді ж, подібне потрактування українського селянства на початку ХХ ст. зумовлювалося імперським стереотипом «природної покори», який формував образ українського селянства як пасивної, лояльної до царського режиму та зосередженої на збереженні усталеного ладу соціальної верстви²⁴.

Натомість самодержавство, як зазначав російський ліберальний діяч, лідер кадетів П. Мілюков, прагнуло заручитися селянською підтримкою. Зі слів політика, від селянства залежала не лише економічна, а й політична стабільність монархічного ладу. Річ у тім, що бюрократичний апарат вважав селян найбільш консервативною частиною населення, яка не сприймає революційних ідей²⁵. Члени імператорської родини поділяли думки урядовців та вважали народну підтримку непохитною. Так, у розмові Міністра внутрішніх справ П. Святополка-Мирського з імператрицею Олександрою Федорівною, яка відбулася наприкінці 1904 р., дружина Миколи II зазначила, що навіть, якщо інтелігенція буде проти царя, простий народ завжди його підтримає²⁶. Тому в офіційному дискурсі часів революції

18 Тхоржевська Т. Образ держави і влади в уявленнях українського селянства. *ЕМІНАК*. 2016. №1. С. 79.

19 Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: монографія. Черкаси: Вертикаль, 2007. С. 337.

20 Оленін Р. Крестьяне и интеллигенция. *Русское богатство*. 1907. №1. С. 252–253.

21 Варягин Л. Голос руссаго народа о царе. *Царское село*, 1906. С. 7.

22 В память освобождения крестьян. *Подольнин*. 1910, 12 жовтня. №23. С. 2.

23 Колодянин В. Наслідки рабства. *Громадська думка*. 1906. 18 квітня. №87. С. 2.

24 Корновенко С.В. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов української революції 1917–1921 рр. *Український історичний журнал*. 2017. №4. С. 84.

25 Миліуков Р. La crise russe. *Paris*, 1907, 482 p. P. 323.

26 Священко З. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку ХХ ст. *Умань*, 2012. С. 255.

1905–1907 рр. акцентувалося на тому, що українські селяни не довіряли представникам революційних політсил та негативно реагували на запальні промови агітаторів, підкріплені гаслами «геть самодержавство»²⁷.

За цих умов активізувалася діяльність консервативних організацій, котрі прагнули забезпечити політичну стабільність в буремні революційні роки. Роль таких товариств полягала в мобілізації найбільш лояльних до самодержавства суспільних елементів. Найбільшою та найактивнішою організацією, що стояла на ідеях охоронного монархізму, був «Союз русского народа» (далі – СРН), представники якого розгорнули на селі активну пропагандистську діяльність, мета якої полягала у зміцненні авторитету самодержавної влади та протидії поширенню серед селянства революційних ідей²⁸.

Значну активність в контексті реалізації такої політики провадили і місцеві священики – представники російської православної церкви, котрі акцентували на тому, що цар є «помазаником Божим», покликаним охороняти «єдиноістинну віру та державу», а відданість самодержавству тлумачилася як «священний обов'язок» кожного православного християнина. Священики-чорносотенці вкладали в селянську свідомість наративи про те, що імператор є «батьком свого народу». Відтак селяни, записуючись до лав СРН, вірили в те, що вони «перші серед інших» мають право розраховувати на милість та безвідмовну допомогу самодержця²⁹. Часто інструментом поширення зазначених наративів стала мережа церковнопарафіяльних шкіл, якими відали представники вищезазначеного духовенства. Навчальний процес у таких освітніх закладах був тісно пов'язаний із вихованням селян у дусі «православної моралі» та послідовним насадженням уявлень про «сакральну природу» самодержавної влади³⁰.

Висловлюючись про політичні події, що відбувалися у Романівській монархії у 1905–1907 рр., селяни Жданівської волості Липовецького повіту Київської губернії апелювали до «батецька-царя», який є «єдиною надією» селянського загалу. Представників політичних партій волосний схід назвав «ворогами вітчизни», які наставляють хліборобське населення супроти імператора³¹. Громада висловлювала впевненість, що «лише цар у змозі задовольнити усі наші потреби»³². Із настроями селянського населення Київщини перегукувалися вірнопідданські адреси, висловлені волосними сходами на теренах Подільської губернії³³. Так, на захист самодержавної влади висловилися мешканці с. Нове Поріччя Кам'янецького повіту. Селяни зауважили, що недруги імператора «є ворогами усього вірного йому населення», а боротьба з ними є «справою всенародною». І лише влада імператора, на думку хліборобів, «є запорукою добробуту населення Росії»³⁴. Зазначимо, що під час складання подібних наказів мала місце певна бюрократична процедура. Для того, щоб підписаний селянами лист потрапив до імператора, його мали скріпити печаткою сільського старости³⁵. Це свідчило про те, що демонстрація вірнопідданських почуттів була частиною імперської маніпулятивної політики, покликаної створити видимість масової підтримки та лояльності до імператора.

Такі настрої на селі виникали внаслідок активної агітаційної діяльності монархістів. Навіть в тих селищах, де не було відділів СРН, час від часу активісти-чорносотенці проводили агітаційні зібрання, під час яких докоряли хліборобам за те, що в них «згасає патріотизм», який має проявлятися в почуттях відданості до царя та вітчизни³⁶. Досить

27 Оленин Р. Крестьяне и интеллигенция. *Русское богатство*. 1907. №1. С. 256–257.

28 Федьков О. Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності початку ХХ ст. *Молода нація*. 2006. №4 (33). С. 6.

29 Державний архів Хмельницької області. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 8277. Арк. 219.

30 Положение о церковных школах ведомства Православного исповедания. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XXII. Отделение 1. Санкт-Петербург, 1904. С. 207-210.

31 Варягин Л. Голос русского народа о царе. *Царское село*, 1906. С. 12.

32 Там само. С. 16–17.

33 Там само. С. 34.

34 Там само. С. 44–45.

35 Центральний Державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК). Ф. 442. Оп. 857. Спр. 38. Арк. 31.

36 Чорносотенський оратор на селі. *Рада*. 1907. 6 квітня. №81. С. 3.

часто такі «оратори» приїздили із Почаєва, який у публічному дискурсі іноді іменували «столицею чорносотенного руху». Зауважимо, що союзники приїздили до селян із значним масивом відозв та приговорів. Ці прокламації зачитувалися місцевими священиками під час недільних проповідей, після яких хліборобів закликали підписатися під адресованою «правому депутатові» прокламацією і в такий спосіб підтримати царя^{37,38}. Подекуди бувало і так, що селяни відмовлялися ставити підписи під озвученими адресами, з обуренням зазначаючи: «а що нам з того?», «ми пошлемо приговора лише якщо буде згадано про землю»³⁹.

Траплялося й таке, що активісти-чорносотенці просто підходили на вулицях і просили підписатись під «наказом», важливим для «захисту селянських інтересів». Подібний випадок описаний у листі, що надійшов до редакції української ліберальної газети «Громадська думка» із Житомирського повіту, де місцеву мешканку схиляли до підписання «наказу», зміст якого нібито стосувався підтримки селянських інтересів. Проте, як виявилось згодом, у тексті листа не було жодних згадок про проблеми українського селянства, натомість містилися відверті заклики до підтримки російського самодержавства у боротьбі з «ворогами царя» – євреями⁴⁰. Подібні практики свідчили про маніпулятивний характер політики чорносотенців, яка була спрямована на створення певної ілюзорності всебічної народної підтримки існуючого ладу.

Дієвим важелем чорносотенної пропаганди на селі були різноманітні видання консервативно-монархічного напрямку, як от «Почаевские известия», «Русское знамя», «Волынская жизнь», «Почаевский листок» та інші. Така періодика стала засобом ідеологічного впливу на селянську свідомість та інструментом поширення ідей російського шовінізму⁴¹. Ці газети безкоштовно роздавалися сільськими священиками для парафіян, котрі в свою чергу називали їх «святими Почаївськими листками»⁴².

У цих виданнях, з-поміж інших матеріалів, систематично друкувалися ті, що посилювали насаджувану монархістами ідеологію. Так, у чорносотенній газеті «Волынская жизнь», котрою відав Кременецький єпископ Амвросій (Гудко), зазначалося що у важкі часи загальнонародного лиха російському імператорові «допомагає сам Господь», тому всякий «істинно-руський» повинен не лише свято почитати свого государя, а й бути готовим життя віддати та «кістьми лягти» за нього⁴³. Промонархічна риторика посилювалася тематичною рубрикою «Селянські телеграми государеві-імператору», котра містилася у розділі «Місьцеве життя». Зміст опублікованих листів був переповнений демонстрацією лояльності, безмежної вдячності та покори самодержцеві. У публікаціях російського царя іменували «Божим помазаником», а будь-які посягання на верховну владу монарха трактувалися як святотатство, потурання православної віри та намагання порушити «божественний задум»⁴⁴.

Лояльне ставлення українських селян до Миколи II міститься й у листах, котрі надсилалися на ім'я Міністра внутрішніх справ у 1907 р. У цих адресах йшлося про «чудесне звільнення обожнюваного монарха» від минулої небезпеки. Селяни висловлювали «невимовну радість» з приводу збереження «пресвітлого й найціннішого» монаршого життя⁴⁵. «Небезпекою», про яку йшлося в документах, був замах на царя, який готувався навесні 1907 р⁴⁶. Подячні відправи з нагоди невдалої спроби його вбивства служилися по всіх губерніях Правобережної України. За богослужінням імператорові співали многоліття та бажали «правити до кінця віку». В неущкоженості царя селяни вбачали промисел – Боже милосердя, проявлене до правителя «богохримої та богоспасаємої» Російської імперії^{47,48}.

37 В столиці монаха Іліодора. *Рада*. 1907. 6 квітня. №81. С. 3.

38 Коресп. із Ямпільського повіту. *Рада*. 1907. 6 квітня. №81. С. 3.

39 В столиці монаха Іліодора. *Рада*. 1907. 6 квітня. №81. С. 3.

40 З українського життя. По Житомиру... *Громадська думка*. 1906. 9 серпня. №183. С. 2.

41 Федьков О. Чорносотенці та чутки на Поділлі. *Молода нація*. 2004. №4 (33). С. 6.

42 Вольнь пробуждается. *Правда*. 1908. 3 октябрю. №1. С. 7.

43 У русского народа... *Волынская жизнь*. 1907. 20 января. № 87. С. 3–4.

44 Крестьянские телеграммы императору. *Волынская жизнь*. 1907. 20 января. № 87. С. 3–4.

45 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 55. Арк. 33.

46 Варфоломеев Ю. Дело лейтенанта Б. Никитенко: покушение на цареубийство в 1907 г. *Вестник Сургутского государственного педагогического университета*. 2014. № 4 (31). С. 97.

47 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 55. Арк. 88.

48 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 418. Арк. 55–60.

Серед висловлених в цих адресах вірнопідданських слів привертають увагу звертання у дусі патерналізму. З-поміж них виокремимо такі: «государ цар-батечко», «милостивий батько», «сердобольний отець», «державний отець» тощо⁴⁹. Особі імператора також присвячували низку віршованих творів, у яких царя величали «рятівником вітчизни Руської»⁵⁰, «пресвітлим променем», який «блистить над зневаженою Росією»⁵¹, «істинним царем» та «Божим помазаником»⁵².

Українська ліберальна газета «Рада», акцентуючи увагу на зазначеній проблемі, повідомляла про те, що молитви «за спокій в державі» та «благоденство монарха» проводилися не з ініціативи місцевих сільських парохів, а із розпоряджень церковного керівництва⁵³. Так, Волинський архієпископ Антоній (Храповицький) під час чергових зборів духовенства, що проходили в Почаєві, закликав усіх присутніх ченців активно залучати до лав СРН місцеве селянське населення, а також – служити молебні та подячні відправи за «царя та вітчизну»⁵⁴. Мета такого управлінського рішення полягала в тому, аби використати православну церкву як політичний інструмент та за рахунок її авторитету посилити серед селян вірнопідданські почуття⁵⁵.

Вірнопідданські адреси не залишалися без уваги царя. У намаганні зміцнити ілюзію єдності монарха з «вірнопідданим селянством» у відповідь на телеграми відсилалися подячні повідомлення, формалізовані тексти яких часто містили 2–3 речення⁵⁶. Однак, необхідність закріплення образу «царя-батька» зобов'язувала Миколу II постійно підсилювати імідж «імператора-піклувальника» та не обмежуватися короткими відписками. Так, єдність російського царя із «простолюдом» демонструвалася на шпальтах видань «Правительственный вестник» та «Русское государство», де у спеціальних публікаціях оприлюднювали «відповіді царя на селянські листи»⁵⁷.

У них самодержець акцентував увагу на проблемі соціальних конфліктів, що розгорталися в селянському середовищі Правобережжя. Цар «по-батьківськи» прохав землеробів уникати ескалації протистояння. Приставши на «миротворчу позицію» Микола II закликав українських селян проявити мудрість та розсудливість, зробити все можливе, щоб у майбутньому «безпорядки не повторювалися»⁵⁸. Подібними зверненнями цар прагнув закріпити за собою образ правителя, для якого найпершим завданням є турбота про своїх підданих, а демонстрація батьківської опіки проявлялася з метою формування морального авторитету серед населення.

Насправді ж, практика царських відписок мала цілком показовий характер. Підтвердженням цієї тези є той факт, що селяни іноді намагалися самостійно, без участі священників-чорносотенців чи представників місцевої влади звернутися до імператора зі скаргою, чи певним проханням. Проте, як правило, відповіді на такі листи не надходили. Про такий випадок повідомляли кореспонденти ліберальної газети «Рада», яким поскаржилися селяни з Ушицького повіту Подільської губернії⁵⁹.

Російська влада створювала ілюзію патерналістського ставлення царя та уряду до проблеми селянського малоземелля та безземелля. Долучалися до цього і місцеві губернатори, розповсюджуючи серед населення різноманітні відозви. Так, у жовтні 1905 р. Волинський губернатор Ф. Штакельберг закликав місцевих селян не довіряти «злочинцям-підбурювачам» із різних політичних партій, а сподіватися на «істинного представника народу» – государя-імператора. Очільник губернії наголошував на тому, що «лише цар

49 Варягин Л. Голос русского народа о царе. *Царское село*. 1906. С. 6–7.

50 У видавши Батюшку царя не престану говорить. *Почаевские известия*. 1907. №141. С. 4.

51 Великому Росу. *Почаевские известия*. 1907. №55. С. 3.

52 О русский, бойся беспартийных. *Почаевские известия*. 1907. №53. С. 3.

53 Про церковный собор. *Рада*. 1907, 15 травня. №110. С. 2–3.

54 Архирейська агітація. *Рада*. 1906. №53. С. 3.

55 Про церковный собор. *Рада*. 1907. 5 травня. №110. С. 2–3.

56 ЦДДАК. Ф. 442. Оп. 639. Спр. 418. Арк. 44; 51; 57.

57 ЦДДАК. Ф. 442. Оп. 636. Спр. 700. Арк. 3.

58 Там само. Арк. 5.

59 Відповіді нема. *Рада*. 1907. 13 листопада. № 255. С. 3.

дійсно опікується проблемами селянства»⁶⁰. Зі схожими формулюваннями звертався до селян Подільський губернатор О. Ейлер⁶¹. Насправді ж, ці висловлювання не виходили за межі офіційних декларацій. Так, товариш Міністра фінансів О. Путилов у своєму циркулярі від 7 лютого 1906 р. зазначив, що актуалізація аграрного питання та активність селянського руху була «результатом соціалістичної пропаганди» та «продуктом антидержавної агітації» революційних діячів, а не нагальним питанням. Чиновник виправдовувався, що навіть, якщо в межах Київської губернії вилучити усі удільні та приватновласницькі землі, все одно не набралось б достатньої кількості земельних наділів, аби забезпечити усі домагання місцевого селянства⁶².

Українські ліберали вважали, що подібні репліки свідчили про байдужість уряду щодо вирішення «пекучого» земельного питання. Такі думки висловив український громадсько-політичний діяч Ф. Матушевський. Критикуючи діяльність Міністерства фінансів, він акцентував увагу на пасивності селянського земельного банку та висловив міркування, що уряд «дбає лише про дворян та їхні маєтки», надаючи різні пільги та відтермінування⁶³. Схожі міркування висловлював український політик та видавець Б. Грінченко, який, описуючи обговорення означеної проблеми в Думі, зазначив, що міністри не бажають посприяти тому, аби землевласники продали свої наділи в державний фонд. На уточнюючі запитання, які постали в депутатів-учасників слухання, керівник Головного управління землеустрою та землеробства О. Стешинський відповідав, що статті чинного Зводу цивільних законів не дозволяють примусом викупляти землю для селян-хліборобів⁶⁴. Скептичним щодо щирості намірів представників влади був і С. Єфремов. Він вважав, що будь-яка спроба з боку урядовців допомогти селянам демонструвала справжнє ставлення до більшості населення. Бюрократія, на думку публіциста, «граючись у допомогу», ніколи не забувала про власні інтереси⁶⁵, а будь-які прояви «міністерської щирості» політик називав «піддобрюванням» уряду до селянського люду⁶⁶.

У цьому контексті варто зауважити, що значне розмаїття вірнопідданських слів відображало не стільки «політичну відданість» українського населення до російського імператора та держави, скільки свідчило про прагнення покращити власне матеріальне становище. Річ у тім, що на початку ХХ ст. у середовищі селянства активно поширювалися чутки про те, що імператор піклується про безумовну передачу у власність хліборобів усіх поміщицьких землеволодінь⁶⁷.

Насадженням чуток «про землю» активно займалися представники вищезгаданого СРН. Переслідуючи політичні цілі, «союзники» вміло спекулювали на найбільш болючому для селян земельному питанні. Вони запевняли селян у тому, що «батечко-цар» вже давно скріпив печаткою розпорядження про необхідність відбирати у поміщиків усі земельні наділи та передати їх для землеробів⁶⁸.

Озвучені чорносотенцями чутки набували публічного розголосу та знаходили відображення на сторінках періодичних видань. Так, в одному із чисел консервативно-монархічної газети «Киевлянин» акцентовано на тому, що невідкладні реформи щодо покращення селянського життя відбувалися «з непохитної волі Государя». Видання закликало населення з усією повнотою довіри сприймати серйозність та важливість перетворень та не довіряти «усіляким революційним силам»⁶⁹.

60 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 704. Спр. 285. Арк. 150.

61 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 704. Спр. 285. Арк. 196–196 зв.

62 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 704. Спр. 285. Арк. 160 зв.

63 Матушевський Ф. Праця в уряді над земельним питанням. *Громадська думка*. 1906. 11 січня. №9. С. 1.

64 Грінченко Б. Міністри говорять про землю. *Громадська думка*. 1906. 21 травня. №116. С. 1.

65 Єфремов С. Кому з того допомога вийде. *Громадська думка*. 1906. 17 серпня. №189. С. 1.

66 Єфремов С. Піддобрюються. *Громадська думка*. 1906. 20 травня. №115. С. 1.

67 Фареній І. Селянство Наддніпрянської України початку ХХ ст.: культура ставлення до землевласності. *Український селянин*. 2024. Вип. 31. С. 56.

68 Федьков О. Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності початку ХХ ст. *Молода нація*. 2006. №4 (33). С. 18–19.

69 К вопросу о крестьянских реформах. *Киевлянин*. 1905. 3 січня. №3. С. 4.

Подібними публікаціями наповнювалися сторінки газети «Почаевские известия» – друкований орган волинського осередку СРН. З-поміж значного масиву статей можна виокремити т.зв. «накази» або «приговори» до Державної думи, яку на шпальтах видання потрактували як допоміжний орган, в якому народні обранці виконуватимуть функції «заступників селян» перед царем⁷⁰. Союзники намагалися усіляко підживлювати в селянській свідомості таке сприйняття Держдуми. Так, в одному із чисел почаївського видання зазначалося, що напередодні першого засідання представницького органу депутати врочисто дали цареві вірнопідданські обітничі та зобов'язалися виконувати поставлені государем завдання, зберігати вірність царю, відстоювати інтереси держави та разом з імператором «працювати на користь народу»⁷¹.

Помітним елементом діяльності союзників-активістів на селі стали «проводи» правих депутатів до Державної думи. Напередодні них в одному із храмів Почаївської лаври відбувалися пишні відправи, на які масово з'їжджалися селяни-члени СРН з усіх повітів Волинської губернії. Після літургії, молебну та настановних проповідей, виголошених єпископом Кременецьким Амвросієм та ченцями лаври Іліодором (Труфановим) і Віталієм (Максименком), депутатам вручали селянські накази, в яких містилися заклики до боротьби з революцією, охорони православної віри та допомоги царю і вітчизні⁷².

Зазначені накази одразу потрапляли на шпальти чорносотенних «Почаевских известий», редактором яких був вищезгаданий архімандрит Віталій (Максименко)⁷³. В опублікованих у газеті листах селяни просили у депутатів насамперед «гаряче подякувати» самодержцеві за проявлену «безкінечну милість», засвідчити про відданість його величності та допомогти цареві вирішити проблеми селянського малоземелля. Хлібороби вимагали вплинути на поміщиків, аби ті виконали «волю царя» та передали усю сільськогосподарську землю у власність селян. Якщо ж цього не станеться, то депутати, на думку хліборобів, мали клопотати перед царем, щоби він власними силами викупив землі у поміщиків, а також – наладив роботу Селянського поземельного банку та землевпорядної комісії, які «не працюють, а лише сплять»⁷⁴.

Українські селяни вважали, що лише Дума здатна домогтися від імператора справедливого вирішення земельного питання. В українській ліберальній газеті «Рада» повідомлялося, що діяльність Державної думи була однією із основних тем обговорень на селі. Хлібороби з особливою надією чекали позитивних зрушень щодо земельного питання та покладали великі сподівання на депутатів, насамперед у захисті інтересів землеробів⁷⁵. Один із послів з Волині у своєму виступі з думської трибуни зазначив, що селяни «ждуть рішень Думи» так само, як «євреї ждуть месію»⁷⁶. Таке порівняння демонструвало, що Державна дума для селян була не просто політичною інституцією, а символом, здатним змінити існуючу соціальну ситуацію.

Влучним у цьому контексті є вислів С. Єфремова, котрий скептично сприймав очікування селян. В одній із своїх публікацій в газеті «Громадська думка» він зазначив, що «кожен Степан вже голубить в своїх мріях» ті десятини відібраних у поміщика сільськогосподарських земель, якими його наділить Державна дума. Автор прогнозував глибоке розчарування селян Думою, що призведе до посилення соціальної напруги. Прогнозуючи усвідомлення людьми власної безпорадності, С. Єфремов писав, що великі надії на думську допомогу та заступництво обернуться зневір'ям, яке знову штовхне село на шлях ескалації соціоетнічних конфліктів. «Неминучими наслідками цього, – писав автор, – будуть палаючі панські маєтки та криваві зіткнення з солдатами»⁷⁷.

70 Наказ от волинского народа депутатам Думы. *Почаевские известия*. 1907. №37. С. 3.

71 Торжественное обещание членов Государственной думы. *Почаевские известия*. 1906. №37. С. 4.

72 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 857. Спр. 38. Арк. 37.

73 ЦДІАК. Ф. 1600. Оп. 1. Спр. 209 (ч.1.). Арк. 38–39.

74 Наказ от волинского народа депутатам Думы. *Почаевские известия*. 1906. №37. С. 3.

75 Дописи. Балтський повіт. Рада. 1907. 10 квітня. №84. С. 4.

76 Колодянин В. Пропала надія. *Громадська думка*. 1906. 22 квітня. №91. С. 1.

77 Єфремов С. Ставлення селян до Державної думи. *Громадська думка*. 1906. 13 січня. №11. С. 1.

Справді, розпуск імператором першої Державної думи влітку 1906 р. посилив революційні настрої на селі. Один із колишніх депутатів із Київської губернії зазначив, що настрій селян «пронизаний обуренням діями уряду», особу імператора «лають найгрубішими словами». Загалом село, зі слів оповідача, представляло собою «копу сухого сіна, в яку достатньо кинути найменшу іскру»⁷⁸. Це свідчило про той факт, що ситуація на селі залишалася напруженою. Хлібороби відкрито висловлювали обурення владою, зростала недовіра до представників царської адміністрації та імператора.

Невдоволення селян розпуском Думи констатували на одній із нарад членів Конституційно-демократичної партії. Політики зазначили, що хліборобське населення обурене діями уряду. Селянські вимоги щодо повернення «старої Думи» разом із спрямованими до верховної влади непристойними висловлюваннями «лунали по всіх губерніях Європейської Росії»⁷⁹. Як повідомлялося на сторінках ліберального видання «Киевская заря», місцева влада побоювалася загострення соціальної напруги. З превентивною метою чиновники в середині липня 1906 р. послали поліцейську присутність не лише на вулицях великих міст Правобережжя, а й у повітах⁸⁰.

Представники російської влади намагалися пояснити селянам мотиви впроваджених політичних рішень. Так, мировий посередник містечка Клевань Ровенського повіту Волинської губернії спробував заспокоїти селянське невдоволення. Чиновник наголосив обуреним хліборобам на тому, що Державна дума не виправдала покладених імператором надій. Депутати, зі слів службовця, відмовлялися реалізувати поставлені царем завдання та орієнтувалися на революційні ідеї. У відповідь на роз'яснення мирового посередника селяни рішуче заявили: «Ми грудьми відстоюватимемо Державну думу»⁸¹. До «заспокоєння» селян також залучали православне духовенство. Однак, під час оголошення царського маніфесту з церковного амвону селяни демонстративно покидали храм, висловлюючи у такий спосіб протест політичному рішенню імператора⁸².

Про настрої селянського населення Київщини стосовно розпуску Думи повідомлялося на шпальтах щоденної української ліберальної газети «Громадська думка». Так, зі слів І. Огієнка, селяни Брусилівської волості Радомишльського повіту на спроби зачитати царський маніфест відповідали: «Не читайте нам того ... ми не хочемо це чути», «імператор такими діями сам підбурює нас на повстання», «ми мали надію тільки на Думу, яку сьогодні розігнали»⁸³.

Звістку про розпуск Державної думи болісно сприйняли подільські селяни. «За що ж її розігнали?», «А земля? Що ж тепер буде? Хто заступиться за нас?», – лунало з вуст мешканців Проскурівського повіту Подільської губернії, стривожених та розчарованих рішенням царя. Хлібороби зазначали, що імператор знищив «останню надію» на справедливе вирішення земельного питання⁸⁴. Ці факти засвідчували, що селянське населення не сприймало ліквідацію царем Державної думи, а рішення самодержця налаштовувало селян проти нього.

Болісне сприйняття українськими селянами розпуску Думи пояснювалося непорушними сподіваннями, що внаслідок діяльності представницького органу вони безкоштовно отримають поміщицькі землі⁸⁵. Хлібороби розуміли, що вирішення російським урядом земельного питання відбувається в контексті «*verba non acta*». Обіцянки про «батьківське піклування», що містилися у написаних монаршою рукою листах, не мали практичного втілення. Населення відчувало розрив між офіційною риторикою та реальними політичними рішеннями. Як наслідок, конструйований владою патерналістський образ «царя-захисника»

78 Тютюкин С.В. Июльский политический кризис 1906 г. в России. Москва: Наука, 1991. С. 185–186.

79 Красный архив. *Исторический журнал*. Т. 4–5 (44–45), Москва, 1931. С. 123.

80 Після Думи. *Громадська думка*. 1906. 11 липня. № 158. С. 2.

81 Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. Київ: Наукова думка, 1977. С. 287.

82 Тютюкин С. Июльский политический кризис 1906 г. в России. Москва: Наука, 1991. С. 186.

83 Огієнко І. Думи немає... (з Радомишльського повіту). *Громадська думка*. 1906. 25 липня. № 170. С. 3.

84 Смолієвський А. Село і розпуск Думи. *Громадська думка*. 1906. 18 липня. № 164. С. 1.

85 Корновенко С., Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр.: монографія. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2017. С. 69.

та «доброго батечка», який «подарує селянам землю», руйнувався. Втрата авторитету верховного правителя відобразилася у грубих висловлюваннях селян, в яких вони виявляли зневагу до імператора⁸⁶.

Демонструючи неповагу до імператора, селяни не стримували емоцій та часто вживали образливі репліки, які свідчили про їх ставлення до верховної влади. Серед таких висловів зустрічалися: «підлий шахрай»⁸⁷, «цар-дурень»⁸⁸, «государ наволоч»⁸⁹, «горе-государ»⁹⁰, «государ-собака»⁹¹, «цар, в якого немає правди»⁹² та інші, подекуди нецензурні та лайливі слова, що яскраво відображали ставлення хліборобів до царя-самодержця^{93,94,95,96}. Ці вислови демонстрували не лише втрату особою імператора авторитету серед селян, а й свідчили про назрівання соціальної напруги та посилення антимонархічних настроїв.

Висловлені хліборобами антиімператорські репліки фіксували представники поліції та лояльні до царя мешканці краю. Так, навесні 1907 р. вчитель недільної школи подільського с. Літин занотував висловлювання селян, котрі після богослужіння обговорювали господарські проблеми. Один із місцевих хліборобів М. Білик зазначив, що, попри численні обіцянки, «государ імператор нічого доброго для народу не робив і не зробить»⁹⁷. Подібні думки висловлювали селяни в інших повітах Подільської губернії. У травні 1907 р. в с. Стадниця Вінницького повіту обурені селяни, висловлюючи представникам поліцейської дільниці невдоволення власним господарським становищем, вимовили, що: «ні губернатор, ні імператор не роблять добро для народу, а лише дбають про поміщиків», за що одного і іншого «потрібно вбити»⁹⁸. За висловлювання проти особи імператора притягли до відповідальності мешканців сусіднього Брацлавського повіту. Так, на одному із сільських сходів у с. Аннополь місцевий мешканець П. Головатюк вигукнув: «Цей цар не наш, він нам набрехав... оскільки він землі для нас не дасть – то він цар панський, а не наш, народний»⁹⁹.

Висновки

Таким чином, вірогідні настрої українського селянства значною мірою були продуктом імперської політики, яка через російську православну церкву, духовну освіту, різноманітні монархічні організації нав'язувала ілюзорну віру в «доброго царя» та його «батьківську опіку» селянськими проблемами. Насправді ж, декларована патерналістська модель взаємин російської влади та українського селянства існувала лише на рівні офіційної риторики та не мала жодного реального втілення. Зростаюче розчарування монархічною владою сприяло переорієнтації фокусу селянської уваги на діяльність Державної думи, яку вважали єдиною політичною інституцією, котра здатна втілити аграрні та соціальні реформи. Розпуск Думи викликав серед селян гостре невдоволення, що ще більше посилювало соціальну кризу на селі. Відтак під впливом революційних подій, а також інших вищезгаданих чинників на селі поступово зростало невдоволення політикою самодержавства, а радикалізація українського селянства зрештою призвела до селянської революції.

References:

1. Arkhyreiska ahitatsiia. [Bishop's campaign]. (1906). *Rada*. [Council], 53, 3. [in Ukrainian].
2. Bila, K. (2023). *Finansove zabezpechennia sluzhbovtiv aparatu selianskoho samovriaduvannia na Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XIX – na pochatku XX st.* [Financial provision of the servants of the peasant

86 Тхоржевська Т. Образи держави і влади в уявленнях українського селянства. *Емінак*. 2016. №1 (14). С. 80

87 ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 830. Арк. 15–16.

88 ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1027. Арк. 5.

89 ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1088. Арк. 14 зв.

90 ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1081. Арк. 1.

91 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 854. Спр. 28. Арк. 2.

92 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 854. Спр. 230. Арк. 2.

93 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 854. Спр. 73. Арк. 2.

94 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 854. Спр. 67. Арк. 2–3 зв.

95 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 854. Спр. 72. Арк. 2–2 зв.

96 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 854. Спр. 76. Арк. 2.

97 ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1019. Арк. 8–8 зв.

98 ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1021. Арк. 5.

99 ЦДІАК, ф. 301, оп. 1, спр. 1066, арк. 11–13.

self-government apparatus in Right-Bank Ukraine in the late 19th and early 20th centuries]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 30, 5–14. [in Ukrainian].

3. Bila, K., Babiuk, D. (2024). Oblychchia vlyady na seli: vizualnyi obraz kerivnykiv selianskoho samovriadvannia na ukrainskykh terenakh (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [The appearance of government in the countryside: a visual image of the leaders of peasant self-government in Ukrainian territories (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. [Ukrainian historical journal], 6, 128–148. [in Ukrainian].

4. Chornosotenskyi orator na seli. [Black Hundreds orator in the village.]. (1907). *Rada*. [Council], 81, 3. [in Ukrainian].

5. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti. [State Archives of Khmelnytskyi Region]. F. 228. Op. 1. Spr. 8277. [in Russian].

6. Dopysy. Baltyskyi povit. [Notes. Baltyskyi Poviats] (1907). *Rada*. [Council], 84, 4. [in Ukrainian].

7. Farenii, I. (2022). Selianska revoliutsiia v Naddnyprianskii Ukraini pershykh desiatylyt XX st.: etnokulturni aspekty. [Peasant revolution in the Dnieper Ukraine of the first decades of the 20th century: ethnocultural aspects]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: istorychni nauky*. [Bulletin of Cherkasy University. Series: historical sciences], 2, 93–107. [in Ukrainian].

8. Farenii, I. (2024). Selianstvo Naddnyprianskoi Ukrainy pochatu XX st.: kultura stavlennia do zemlevlasnosti. [Peasants of Transdnipier Ukraine at the beginning of the 20th century: culture of attitude to land ownership]. *Ukrainskyi selianyn*, 31, 51–62. [in Ukrainian].

9. Fedkov, O. (2004). Chornosotentsi i chutky na Podilli (z istorii suspilno-politychnoho zhyttia ta mentalnosti pochatu XX st. [The Black Centuries and the Tastes of Podillia (from the History of the Social and Political Deterioration and Mentality of the Early 20th Century)]. *Moloda natsiia*. [Young nation], 4, 5–22. [in Ukrainian].

10. Hauk, A. (2025). Chutky yak instrument sotsialnoi vzaiemodii ta politychnoho vplyvu v pidrosiiskii Ukraini na mezhi XIX–XX st. [Rumors as an instrument of social interaction and political influence in sub-Russian Ukraine at the turn of the 19th–20th centuries]. *Ukrainski istorychni studii*. [Ukrainian Historical Studies], 18(60), 72–81. [in Ukrainian].

11. Hrinchenko, B. (1906). Ministry hovoriat pro zemliu. [Ministers talk about the land]. *Hromadska dumka*. [Public opinion], 116, 1. [in Ukrainian].

12. Iefremov, S. (1906). Stavlennia selian do Derzhavnoi dumy. [The arrival of the peasants to the State Duma]. *Hromadska dumka*. [Public opinion], 11, 1. [in Ukrainian].

13. K voprosu o krestyanskikh reformakh. [On the issue of peasant reforms]. (1905, 3 sichnya) *Kievlyanin*, 3, 4. [in Russian].

14. Kasian, A. (2018). Volosni skhody Pravoberezhnoi Ukrainy v poreformlenyi period. [Hairy steps of Right-Bank Ukraine in the post-reform period]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 19, 36–40. [in Ukrainian].

15. Kolodianyn, V. (1906a). Naslidky rabstva. [The consequences of slavery]. *Hromadska dumka*. [Public opinion], 87, 2. [in Ukrainian].

16. Kolodyanin, V. (1906b). Propala nadiya. [Hope is lost]. *Gromadska dumka* [Public opinion], 91, 1. [in Ukrainian].

17. Komova, M. (2024). Analiz chutok yak instrumentu sotsialnykh komunikatsii v istorychnomu konteksti. [Analysis of rumors as a tool of social communications in a historical context]. *Obrii drukarstva*. [Horizons of printing], 1 (15), 88–101. [in Ukrainian].

18. Koresp. iz Yampil'skoho povitu. [Correspondent from Yampil district]. (1907). *Rada*. [Council], 81, 3. [in Ukrainian].

19. Kornovenko, S. (2017). Subiektivnyi skladnyk ahrarnoho pytannia yak odna z peredumov ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr. [The subjective component of the agrarian question as one of the prerequisites of the Ukrainian revolution of 1917–1921]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. [Ukrainian Historical Journal], 4, 84. [in Ukrainian].

20. Kornovenko, S., Herasymenko, O. (2017). Selianyn-buntar. Selianska revoliutsiia v Ukraini 1902–1917 rr.: monohrafiia. [The peasant-rebel. Peasant Revolution in Ukraine 1902–1917: monograph]. Cherkasy: Chabanenko Yu. A., 55–56. [in Ukrainian].

21. Kovalova, N. (2016). Seliany, pomishchyky i derzhava: konflikty interesiv. «Ahrarna revoliutsiia» v Ukraini 1902–1922 rr. [Peasants, Landlords and the State: Conflicts of Interest. The «Agrarian Revolution» in Ukraine, 1902–1922]. Dnipropetrovsk, 368. [in Ukrainian].

22. Krasnii arkhiv. Istoricheskii zhurnal. [Red Archive. Historical Journal]. (1931). Moskva, 4–5 (44–45), 434. [in Russian].

23. Krestianskye telehammy imperatoru. [Peasant Telegrams to the Emperor]. (1907). *Volynskaia zhyzn*. [Volyn's life], 87, 3–4. [in Russian].

24. Leshchenko, M.N. (1997). *Ukrainske selo v revoliutsii 1905–1907 rr.* [Ukrainian village in the revolution of 1905–1907]. Kyiv: Naukova dumka, 360. [in Ukrainian].
25. Lozovyi, V. (2015). *Vplyv mentalnykh ta sotsiokulturnykh osoblyvostei ukrainskoho narodu na derzhavotvorchi protsesy v period natsionalno-vyzvolnykh zmahan (1917–1921 rr.)*. [The Influence of Mental and Sociocultural Peculiarities of the Ukrainian People on State-Building Processes during the National Liberation Struggles (1917–1921)]. *Aktualni pytannia derzhavotvorennia ta zakhystu prav liudyny v Ukraini*. [Current Issues of State-Building and Human Rights Protection in Ukraine], 2, 152–160. [in Ukrainian].
26. Matushevskiy, F. (1906). *Pratsia v uriadi nad zemelnym pytanniam*. [Work in the Government on the Land Question]. *Hromadska dumka*. [Public opinion], 9, 1. [in Ukrainian].
27. Milioukov, P. (1907). *La crise russe*. [The Russian crisis]. Paris, 482. [in French].
28. Mykhailiuk, O.V. (2007). *Selianstvo Ukrainy v pershi desiatylittia XX st.: Sotsiokulturni protsesy*. [Peasants of Ukraine in the first decade of the 20th century: Sociocultural processes]. Dnipropetrovsk: Innovatsiia. [in Ukrainian].
29. *Nakaz ot volinskogo naroda deputatam Dumi*. [An order from the Volyn people to the Duma deputies]. (1907). *Pochaevskie izvestiya*. [Pochayiv News], 37, 3. [in Russian].
30. *O, russkii, boisya bespartiniikh*. [Oh Russian, beware of the non-party members]. (1907). *Pochaevskie izvestiya*. [Pochayiv News], 53, 3. [in Russian].
31. *Ohiienko, I. (1906). Dumy nemaie... (z Radomyshlskoho povitu)*. [There is no Duma (from Radomyshl district)]. *Hromadska dumka*. [Public Opinion]. 170, 3. [in Ukrainian].
32. *Olenin, R. (1907). Krestyane i inteligentsiya*. [Peasants and intelligentsia]. *Russkoe bogatstvo*. [Russian wealth], 1, 246–265. [in Russian].
33. *Pislia Dumy*. [After Duma]. (1906). *Hromadska dumka*. [Public Opinion]. 158, 2. [in Ukrainian].
34. *Polozhenie o cerkovnykh shkolakh vedomstva Pravoslavnogo ispovedaniya*. [Regulations on church schools of the Department of the Orthodox Confession]. (1904). *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie trete*. [The full collection of laws of the Russian Empire. Collected third], 21, 207–210. [in Russian].
35. *Pro tserkovnyi sobor*. [About the Church Council]. (1907). *Rada*. [Council], 110, 2–3. [in Ukrainian].
36. *Prysiazhniuk, Yu. (2007). Ukrainske selianstvo Naddniprianskoi Ukrainy: sotsiomenalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* [Ukrainian peasantry of Transdnipier Ukraine: sociological history of the second half of the 19th – early 20th centuries]. Cherkasy: Vertykal, 640. [in Ukrainian].
37. *Shandra, V. (2005). Heneral-hubernatorstva v Ukraini: XIX – pochatok XX stolittia*. [Heneral-hubernatorstva v Ukraini: XIX – pochatok XX stolittia]. Kyiv: NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy, 427. [in Ukrainian].
38. *Shcherbak, M., Shcherbak, N. (1997). Natsionalna polityka tsaryzmu na Pravoberezhnii Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)*. [National policy of Tsarism in Right-Bank Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. Kyiv, 92. [in Ukrainian].
39. *Smoliiievskiy, A. (1906). Selo i rozpuk Dumy*. [The village and the dissolution of the Duma]. *Hromadska dumka*. [Public Opinion]. 164, 1. [in Ukrainian].
40. *Sviaschenko, Z. (2012). Prouriadovi ahrarni initsiatyvy v Rosijskij imeriji na pochatku XX st.* [Pro-government agrarian initiatives in the Russian Empire at the beginning of the 20th century]. Uman`, 343. [in Ukrainian].
41. *Tkhorzhavska, T. (2016). Obraz derzhavy i vldy v uiavlenniakh ukrainskoho selianstva*. [The image of the state and government in the affairs of the Ukrainian peasantry]. *EMINAK*, 1, 78–84. [in Ukrainian].
42. *Torzhestvennoe obeshchanie chlenov Gossudarstvennoi Dumi*. [Solemn promise of the members of the State Duma]. (1907). *Pochaevskie izvestiya*. [Pochayiv News], 37, 4. [in Russian].
43. *TsDIAK*. [in Russian].
44. *Tyutyukin, S (1991). Iyulskii politicheskii krizis 1906 g. v Rossii*. [The July 1906 political crisis in Russia]. Moskva: Nauka, 232. [in Russian].
45. *U russkoho naroda...* [Among the Russian people...]. (1907). *Volynskaia zhyzn*. [Volyn life], 87, 3–4. [in Russian].
46. *Uvidavshi Batyushku tsarya ne prestanu govorit*. [Having seen Father Tsar, I will not stop talking]. (1907). *Pochaevskie izvestiya*. [Pochayiv News], 141, 4. [in Russian].
47. *V pamyat osvobozhdeniya krestyan*. [In memory of the liberation of the peasants]. (1910, 12 zhovtnya). *Podolyanin*, 23, 2. [in Russian].
48. *V stolytsi monakha Iliodora*. [In the capital of the monk Iliodor]. (1906). *Rada*. [Council], 81, 3. [in Ukrainian].

-
-
49. Varfolomeev, Yu. (2014). Delo leitenanta B. N. Nikitenko: pokushenie na tsareubiistvo v 1907 g. [The case of Lieutenant V.N. Nikitenko: attempted regicide in 1907]. *Vestnik Surgutskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta [Bulletin of Surgut State Pedagogical University]*, 4 (31), 94–106. [in Russian].
50. Varyagin, L. (1907). Golos russkago naroda o tsare. [The voice of the Russian people about the Tsar]. *Tsarskoe selo*, 80. [in Russian].
51. Velikomu Rosu. [To the Great Ros] (1907). *Pochaevskie izvestiya. [Pochayiv News]*, 55, 3. [in Russian].
52. Verkhovtseva, I.H. (2018). Povstali hromady: samovriadvannia selian u Rosiiskii imperii v umovakh suspilno-politychnykh potriasin pochatku XX st. [Rebellious communities: peasant self-government in the Russian Empire in the conditions of socio-political upheavals of the early 20th century]. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian Peasant]*, 19, 18–27. [in Ukrainian].
53. Vidpovidi nema. [No answer]. (1907). *Rada. [Council]*, 255, 3. [in Ukrainian].
54. Volyn probuzhdaetsia. [Volyn awakens]. (1908). *Pravda. [True]*, 1, 7. [in Russian].
55. Yakymchuk, I.V. (2012). Arkhaizmy selianskoi svidomosti v umovakh modernizatsii suspilstva pidrosiiskoi Ukrainy kriz pryzmu chutok. [Archaisms of peasant consciousness in the conditions of modernization of the society of sub-Russian Ukraine through the prism of rumors]. *Literatura ta kultura Polissya: Zbirnyk naukovykh prats. [Literature and Culture of Polissya: Collection of Scientific Works]*, 69, 78-89. [in Ukrainian].
56. Yefremov, S. (1906a) Komu z toho dopomoha vyide? [Who will get help from that?]. *Hromadska dumka. [Public opinion]*, 189, 1. [in Ukrainian].
57. Yefremov, S. (1906b) Piddobriiutsia. [They are getting better]. *Hromadska dumka. [Public opinion]*, 115, 1. [in Ukrainian].
58. Z ukrainskoho zhyttia. Po Zhytomyru... [From Ukrainian life. Around Zhytomyr...]. (1906). *Hromadska dumka. [Public opinion]*, 183, 2. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 07.10.2025

Схвалено до друку / Accepted: 02.12.2025

Опубліковано / Published: 30.12.2025